

HİTİT SARAYINDA KRALIÇELERİN ROLÜ

Ekrem MEMİŞ

Bilindiği üzere, Anadolu'nun tarihteki ilk siyasî birliğini sağlayan ve hemen sonrasında da iki yüzyıldan beri Anadolu'nun zengin maden kaynaklarını sömüren Asurlu kolonistleri sınır dışı ederek, Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonileri Devri'ne (MÖ.1950-1750) son veren Kuşşara Kralı Anitta, Hitit krallarının atası olarak kabul edilmektedir (1). Bu yüzdendir ki, Hitit devletinin siyasî tarihini Kuşşara Krallığı ile başlatmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Ancak biz burada, Hitit siyasî tarihi içinde kraliçelerin oynamış olduğu rolü, daha doğrusu Hitit kraliçelerinin devlet içindeki etkinliklerini ele alarak, meseleye yeni boyutlar kazandırmaya çalışacağız.

Yalnız, Hitit kraliçelerini ele almadan önce, Asur Ticaret Kolonileri zamanında yaşayan şehir devletlerinde kraliçelerin fonksiyonu ne idi? sorusuna cevap vermenin, konuya bütünlük kazandırmak bakımından yararlı olacağı görüşündeyiz.

Kültepe kazıları neticesinde ortaya çıkarılan ve Asurlu tüccarlara ait oldukları bilinen ticarî ve hukukî nitelikli tabletlerden dolayı olarak öğrenildiğine göre, MÖ.2. Binyılın başlarında, Anadolu'nun her şehrinde bir krallık hüküm sürmekte idi. Bu şehir devletlerini idare eden krallara ya da beylere "rubaum" denilmekte idi (2). Rubaum'ların devlet idaresindeki en büyük yardımcıları ise "rubatum" adı verilen kraliçe veya beyçe'lerdi (3). Yazılı belgelerden anlaşıldığına göre rubatumlar, devletin özellikle ticaretle ilgili meselelerinde son derece etkili idiler. Örneğin Kaniş-Karum'un I. kat

1. E.H. Sturtewant, *A Hittite Chrestomaty*, s. 65.

2. K. Balkan, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara, 1957, s. 26, 31-32; A.M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın* (2. Baskı), İstanbul, 1984, s. 5

3. K. Balkan, *a.g.e.*, s. 55-56, 66.

yazılı belgelerinden çok iyi tanıdığımız Asurlu tüccar Puşuken, yolsuzluk yaptığı ve vergi kaçırdığı gerekçesiyle, Kanış *rubatum*'u (kraliçesi) tarafından tutuklattırılarak, birkaç defa hapse attırılmıştı. (4). Aynı kraliçe, yakın çevresindeki şehir devletlerinin yöneticilerine de durumu haber vererek, Asurlu tüccarların memlekete kaçak mal sokma ihtimallerinden söz etmekte ve dolayısıyla komşularını uyarmakta idi (5) . Bu devrin diğer şehir devletlerinde de *rubatum*'ların özellikle ticari konularda etkin roller oynadıkları, belgelerden anlaşılmaktadır (6).

Asur Ticaret Kolonileri döneminin şehir devletlerinde rubaumların en büyük yardımcıları olan *rubatum*ların, devlet içindeki fonksiyonları kısaca böyle idi. Acaba, Koloni devrinden sonra başlayan Hitit Devleti zamanında kraliçeler, devletin hangi kademelerinde hangi görevleri üstlenmişlerdi? Saray içindeki hak ve yetkileri nelerdi?

Hitit krallarının atası olarak kabul edilen Kuşşara kralı Anitta ile onun ölümünden sonra tahta geçtiği sanılan oğlu Peruva zamanındaki kraliçelerin kimlikleri hakkında ne yazık ki, hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ancak, M.Ö.1700-1450 yılları arasında tarihlenen Eski ve Orta Hitit Devletleri zamanında iş başına gelen krallar ve onların eşleri olan kraliçeler hakkında, tatmin edici olmamakla beraber, söz konusu devirlere ait arşiv belgelerinden bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır.

Buna göre ilk hükümdar çiftinin Hattice adı T/Labarna ve Tavananna, M.Ö.15. Yüzyıldan itibaren Hitit kral çiftinin ünvanı olmuştur(7). Hitit'lerin dilinde ise Tabarna-"Egemen Kral", Tavananna-"Egemen Kraliçe" anlamlarına geliyordu.

4. A.M. Darga, a.g.e., s.6.

5. P. Garelli, *Les Assyriens en Capadoce*, Paris 1963, s. 186.

6. Yazılı belgelere göre, MÖ.2 Binyılın başlarında, beş şehirde, Kanış (Kültepe) Wahşuşana, Luhuzattia, Ankuva (Alişar?) ve Timelkia'da *rubatum* (Kraliçe) ların varlığı anlaşılmış oluyor.

7. A.M. darga, a.g.e., s. 23.

Yakın zamanlara kadar, Labarna ile I. Hattuşili'nin farklı kişiler oldukları zannediliyordu. Fakat artık, Labarna'nın, Hattuşaş şehrini zaptettikten sonra, "Hattuşaş fatihi" anlamına gelen Hattuşili lâkabını aldığı bilindiğinden (8), Labarna'nın icraatları ile I. Hattuşili'nin icraatlarını aynı pota içinde değerlendirmemiz icabetmektedir.

Durum böyle olunca, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Kral Labarna'nın (I. Hattuşili); Tavananna'dan başka iki eşi daha vardır. Bunlar Haştayar ve Kadduşi isimli kadınlardır.

I. Hattuşili (Labarna)'nin Hititçe ve Akkadça olmak üzere çift dilde kaleme alınmış olan vasiyetnamesinden öğrenildiğine göre, Haştayar'ın oğlu prens Huzzia önceden veliaht olarak tayin edildiği halde, daha sonra veliahtlıktan azledilerek (9), yerine prens I. Mursili veliaht olarak tayin edilmişti. İşte ne olduysa bundan sonra olmuş, Haştayar, sarayın ileri gelenleri ile beraber bu duruma isyan etmişti. Söz konusu belgeden anlaşıldığına göre Haştayar, meşrû kraliçe olmayıp Hattuşili'nin gözdelelerinden biri idi. Sommer ve Goetze'ye göre ise Haştayar, I. Hattuşili'nin eşlerinden birisi idi, ancak meşrû kraliçe değildi. Çünkü vesikalarda, "Tavananna" veya "SAL.LUGAL" yani "kraliçe" ünvanı ile zikredilmiyordu (10). Üstelik, kötü kalpli ve nankör bir kadın olmalı ki, Hattuşili, söz konusu vesikasında onu "bir yılan"a benzetmektedir.

Kral listelerinden öğrendiğimize göre (11), I. Hattuşili'nin eşlerinden birisi de Kraliçe Kadduşi'dir. Ancak, ismi dışında, bu kraliçe hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

8 H. Otten, **Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische chronologie**, 1968, s. 111; E. Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Konya, 1986, s. 51.

9 Prens Huzzia'nın veliahtlıktan azledilmesine, Hattuşili'nin hastalığına kayıtsız kalması, sebep olarak gösterilmektedir.

10 F. Sommer- A. Falkenstein, **Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I**, München (1938, s. 188-189 ve n.1, 190-191, 209; A. Goetze, **Kleinasien**, München) 1957, s. 87; bkz. 2 BOTU 10,6= CTH 39.

11 Ölmüş ve tanrı mevkiine ulaşmış krallara sunulan kurbanları bildiren "Krali Listeler" için bkz: E. Laroche, CTH 661 ve bibl. KBO II, 15 ve KUB XXV, 14'de kral adlarının yanında eşleri kraliçelerin isimleri de kaydedilmiştir. Ayrıca bkz.: A Goetze, **Kleinasien**, s. 95 ve n.2.

Acaba Hattuşili'nin gerçekten üç tane karısı var mı idi? Bize öyle geliyor ki, Tavananna (I), Hattuşili'nin ilk eşi idi. Fakat bu kraliçenin ölümünden sonra kral, belki de iktidarının sonlarına doğru Kraliçe Kadduşi ile evlenmişti. Haştayar ise kralın gözdelelerinden biri olmadığı gibi, Sommer ve Goetze'nin iddia ettikleri gibi sıradan bir eş de değildi. Bize göre Haştayar, doğrudan doğruya kralın kız kardeşi veya ablasıydı. Eğer bu görüşümüz doğru kabul edilirse, meseleyi izah etmek son derece kolay olacaktır. Bilindiği gibi, Hitit ailesi babaerkil bir yapıya sahiptir. Bu tip ailelerde, babanın hakimiyeti söz konusudur. Halbuki, Hititler öncesinde Orta Anadolu'da yaşayan Hatti kavmi, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, anaerkil bir aile yapısına sahipti. Buna göre, ailenin hakimi kadındı. Hatti'lerde kraldan sonra yerine geçecek olan veliahtın tayini de bu aile yapısına uygundu. Gerçekten, kraldan sonra iktidara kendi oğullarından biri değil, fakat kız kardeşinin oğlu geçiyordu. Kanaatimize göre, Hititler de ilk dönemlerinde, bu yerli Anadolu kavminin geleneklerini bir müddet daha sürdürmeyi, belki de politik çıkarlarına uygun görmüşlerdi. Fakat daha sonra, yavaş yavaş kendi öz aile yapılarına dönmenin gereğini anlamışlar ve bu yoldaki ilk hareketi de I. Hattuşili yapmış ve kız kardeşinin oğlunu veliahtlıktan azlederek, yerine kendi oğlunu veliaht tayin etmişti.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kral listesinde daha sonra şu kral ve kraliçeleri görüyoruz:

- I. Murşili ve eşi Kraliçe Kali
- I. Hantili ve eşi Kraliçe Harapşili
- Ammunaş ve eşi Kraliçe Tavananna (II)
- Telepinuş ve eşi Kraliçe İştapariaş.

Adı geçen kraliçelerden I. Murşili'nin eşi Kali hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Ancak, I. Murşili'nin kız kardeşi ve I. Hantili'nin eşi olan Kraliçe Harapşili hakkında, Telepinuş Fermanı'nda da birkaç cümle ile söz edilmektedir ki, buna göre, adı geçen kraliçe, Hitit-Hurri mücadeleleri sırasında Hurri'lere esir düşmüş ve oğullarıyla birlikte götürüldüğü Şugzia şehrinde katledilmişti (12). Kraliçe İştapariaş ise

12 E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 1986, s. 47.

Ammunaş-Tavananna (II) kral çiftinin kızları olup, Telepinuş ile evli idi. Eski Hitit Devleti'nin son kralı olan ve çıkarmış olduğu fermanı ile tanınan Telepinuş'tan sonra, Eski Önasya'ya yeni bir kavimler göçü olmuş ve Hint- Avrupa kökenli Mitanniler, Habur nehri ve kollarının suladığı Münbit Hilâl bölgesine gelip yerleşmişlerdi (13). MÖ. 1500-1450 arasına tarihlenen bu dönem, Eski Doğu'nun Karanlık Çağı olarak bilinir. Dolayısıyla bu ara devri aydınlatan vesikalar son derece kıttır. Elli yıllık bu ara devirde yaşayan Hitit kral ve kraliçelerinin adlarını yine bir kurban listesinden öğreniyoruz (14). Buna göre, aşağıdaki kralları ve kraliçeleri birlikte görüyoruz:

Alluwamna ile Kraliçe Harapşeki

Zidanza (II) ile Kraliçe İyaya

Huzzia (II) ile Kraliçe Şummiri

Görülüyor ki, Eski ve Orta Hitit devletleri zamanında, kraliçelerin siyasi hayatta fazla bir etkinlikleri yoktu. Ancak I. Hattuşili'nin gözdesi ya da kız kardeşi olması gereken Haştayar, oğlunun taht üzerindeki hakkını korumak için birtakım entrikalar çevirmeye kalkıştı ise de, bunda başarılı olamamıştı.

II. Tuthalya ile başlayan ve II. Şuppiluliuma ile sona eren Yeni Hitit Devleti kraliçelerine gelince; bu devrin başlarına ait belgelerden iki kraliçenin adını öğrenmekteyiz. Bunlardan birincisi, II. Tuthalya'nın eşi Kraliçe Nikalmati'dir. Kraliçe Nikalmati'nin adı, "Krali kurban listeleri"nde geçtiği gibi, kendisinden sonra kraliçe olan Aşmunikal'e ait bir mühür baskısı üzerinde de çivi yazısı ile yazılmış olarak onun ismi geçmektedir : SAL Aş-mu-ni-kal SAL.LUGAL.GAL DUMU.SAL Ni-kal-ma-ti. Bundan başka, bazı dinî metinlerde de II. Tuthalya-Nikalmati çiftinin adları geçmektedir. Örneğin, Boğazköy Krallık Arşivi yapılarından en büyüğü olan "A" binasında bulunan bir grup tabletin metin kompozisyonuna göre (a.y. IV,1) Tuthalya ve Nikalmati, Zipalantaviya adlı kadının "kötü sözler"inden ve "büyüler"inden kurtulmak için bir kefaretle uzaklaştırma ritüeli

13. F. Kinal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, 1987, s. 91-95.

14. Th. Beran, **Die Hethitische Glyptik von Boğazköy**, Berlin, 1967, s. 69.

15. Th. Beran, **a.g.e.**, s. 33, 69.

düzenletmişlerdir(16). Metinden anlaşıldığına göre, büyüyü yapan kadın, bizzat Tuthalya'nın kız kardeşidir (ö.y.I, 25 vd.). Dinî bir metin olmasına rağmen, çağının siyasî olaylarına da ışık tutan bu belgeden, saraydaki taht kavgalarına son vermek amacıyla bir ferman çıkaran Telepinus'tan sonraki dönemlerde bile, saray entrikalarının ve hanedan kavgalarının devam ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Entrikaların başlıca nedeni, hiç şüphe yok ki, saltanat hırsına dayanmakta ve hüküm süren kralın en yakını, yani kız kardeşi, bu karanlık işlerde baş rolü oynamaktadır(17).

Yeni Hitit Devleti'nin erken dönemlerinde karşımıza çıkan ikinci kraliçe, yukarıda sözünü ettiğimiz Kraliçe Nikalmatî'nin kızı olan Aşmunikal olup, I. Arnuvanda'nın eşidir (18). Bu kraliçeye ait ilgi çekici birkaç belgeyi tanıyoruz ki, bunlardan biri, SAL. SUHUR. LAL unvanlı Kuvatalla adlı bir kadına toprak bağışı yapıldığını bildiren ve hükümdar çiftinin mührünü taşıyan belgedir. Bu vakıf protokolünde kraliçe, kralın yanında eşit bir mevkide yer almaktadır. KBO V,7'de (=CTH 223) neşredilen metnin ortasında, oldukça bozuk bir vaziyette, kraliçe Aşmunikal'in eşi kral Arnuvanda ile ortak mühür baskısını görüyoruz. Mühür baskısının çivi yazılı, içiçe çember şeklindeki lejand kısmında, kralî unvanları "tabarna" ve "tavananna" ile özel adları da zikredilmektedir: "Tabarna" ^mArnuanda LUGAL.GAL ve tavananna fAsmunikal SAL.LUGAL.GAL." Aynı lejand'da kraliçenin şeceresi de verilmiş olup, kendisinin Nikalmatî ile II. Tuthalya'nın kızı olduğu anlaşılmaktadır. I. Arnuvanda da II. Tuthalya'nın oğlu ve halefi olduğuna göre, demek oluyor ki, adı geçen kraliçe, erkek kardeşi ile evlenmiş oluyordu. Halbuki, Hitit kanunlarından öğrendiğimize göre, kardeşler arasındaki evlilik şöyle dursun, birinci dereceden akrabalar arasında gerçekleşebilecek bir evlilik dahi ölümle cezalandırılırdı. O halde, bu karmaşık mesele nasıl çözümlenecektir? H. Otten (19), konuyla ilgil olarak şu ihtimalleri düşünmektedir:

16. Szabo, *Texte der Hethiter* I, s. 7 vd., 85; A.M. Darga, a.g.e., s. 25.

17. A.M. Darga, a.g.e., s. 25

18. H. Otten, *Die hethitischen historischen Quellen*, s. 105-106; Garelli, *Le Proche-Orient Asiatique*, s. 153, 309.

19. H. Otten, *Fischer Weltgeschichte*, s. 137.

a) Tuthalya ve Nikalmati Arnuvanda'yı evlat edinmişlerdir.

b) Arnuvanda, Tuthalya'nın başka bir kadından doğan çocuğudur ve iki üvey kardeş krallığı beraber yönetmişlerdir.

c) İki üvey kardeş birbiriyle evli idi.

Ekrem Akurgal (20), bunlardan akla en uygun teklifin, Arnuvanda'nın Tuthalya ile Nikalmati tarafından evlat edinilmiş olması ihtimali olduğunu düşünmektedir. Buna karşılık Thomas Beran, daha değişik bir görüş ileri sürmektedir (21): Anlaşıldığı kadarıyla Tavananna Nikalmati, kocası II. Tuthalya'nın sağlığında ölmüş ve Hitit kralı bir daha evlenmemiştir ve oğulları da olmadığı için, yegane varisleri prenses Aşmunikal'dir ve o da henüz bekârdır. Bu sebepten Aşmunikal, annesinin ölümü üzerine doğrudan doğruya tavananna olarak tayin edilmiştir. Bu sıfatla o, hem babası hem de sonradan üvey kardeşi döneminde (yani Arnuvanda ile beraber) tavananna olarak hüküm sürmüştür.

Görülüyor ki Aşmunikal, annesinin ölümü üzerine boşalan Tavananna, yani egemen kraliçe mevkiini, hem babası II. Tuthalya hem de üvey kardeşi ve kocası I. Arnuvanda zamanında korumuştur.

I. Arnuvanda, Aşmunikal çiftine ait diğer bir belge, dini bir metin olup, kült şehri Nerik hakkında tanzim edilmiş bir duadır (22). Barbar Gaşka kavminin hücumlarından şikâyet edilen bu dua metninde, Hitit'ler tarafından Nerik'in Fırtına Tanrısı'na sunulan kurbanlara, Gaşka'ların dokunmamaları istenmekte ve herhangi bir kötülükte bulunmamaları yolunda onlardan söz alınmaktadır (23).

Kraliçe Aşmunikal'in "É NA₄=Taş ev=Mozole" bekçilerinin uymaya mecbur oldukları hükümleri ihtiva eden ve bizzat kendisinin yazdığı dikkat çekici bir belge daha vardır ki, bir çeşit yönetmelik

20. E.Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, s. 69.

21. Th Beran, **a.g.e.**, s. 69, n.7.

22. CTH 375 = KUB XVII, 21.

23. E. Von Schuler, **Die Kaskaer**, Berlin 1965, s. 152-163.

olduğu zannedilen bu metin, Prof.Dr. H. Otten tarafından yayınlanmıştır (24). A.M.Darga'ya göre (25), bu metinde zikredilen "Taş evler", kralların öldükten sonra yakılan cesetlerinden kalan küllerin saklandığı "Krali Mozoleler" olmalıdır. bu yapılarda görevli kalabalık personelin, vergiden muaf tutulmasından da söz edilmektedir (26).

Bütün bu belgelerden anlaşılıyor ki, Yeni Hitit Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren kraliçeler, gerek memleket işlerinde, gerek politikada, gerekse dinî sahalarda etkili olmaya başlamışlar ve kralın yanında, kralla eşit seviyede yetkiler kazanmışlardır ki, bunun en belirgin işareti, bağımsızlık ve etkinliğin sembolü olan Tavananna unvanlı mühürlerdir.

Yeni Hitit Devleti krallarından I. Şuppiluliuma, Önasya'nın büyük devletlerinden biri olan Mitanni Devletini yıkarak Hitit devletini imparatorluk haline getirmiştir. Bu yüzden, I. Şuppiliuma'dan başlayarak devlet yıkılıncaya kadar iktidarı paylaşan kraliçeleri, Büyük İmparatorluk Çağı Kraliçeleri olarak telâkki edeceğiz.

Eski Önasya dünyasında, büyük İmparatorluk Çağı Hitit kraliçelerinin apayrı bir yeri vardır. Hattuşaş, Tel el Amarna ve Ugarit devlet arşivlerine ait pekçok belgede, söz konusu dönem kraliçeleri hakkında tatmin edici bilgiler bulmak mümkün olmaktadır.

Şu noktayı hemen belirtmek lâzımdır ki, Hitit kraliçelik kurumu, çağdaşı devletlerin kraliçelik kurumlarından çok farklı bir görünüm arz etmektedir. Çünkü, Mısır ve Mezopotamya'da kraliçe, memleketin mutlak hakimi olan kralın yalnızca eşidir. Birtakım dinî görevleri dışında, hiçbir politik yetkisi ve ülke üzerinde nüfuzu yoktur. Halbuki Hitit kraliçelik kurumunun başında bulunan SAL.LUGAL.GAL "büyük Kraliçe" (hititçesi Şakuvaşşar) ve Tavananna "Egemen Kraliçe", Hitit kralına eşit, memleketinde hükmetme yetkisi olan, dış

24. CTH 252=KUB XIII, 8; H. Otten, **Hethitische Totenrituale**, Berlin 1958, s. 106 vd.

25. A.M. Darga, **a.g.e.**, s. 26.

26. H. Otten, **a.g.e.**, s. 107: Öy. I, 5-6.

politikaya bizzat karışan, devletlerarası hukukta söz sahibi, krallığın bağımsız bir kadın temsilcisidir (27).

Büyük Kraliçe-SAL.LUGAL.GAL, egemen kralın meşrû eşidir. Fakat o, bütün resmî ve dinî törenlerde, kralın yanında ve zaman zaman da bağımsız olarak, kendisine verilen geniş yetkileri kullanmasına rağmen, Hitit kralının tek eşi değildir (28).

Anlaşıldığı kadarıyla, Hitit krallarının bir haremî vardır ve burada çeşitli unvanlar taşıyan harem kadınları bulunmaktadır. Buna göre, kraliçeden sonra E-ŞER-TU gelmektedir ki, Goetze'ye göre bu kelime "kapatma" anlamına gelmektedir (29). H. Otten ise, söz konusu kelimeyi "ikinci kadın" olarak düşünmektedir (30). Meşrû kraliçenin çocuğu olmadığı takdirde, bu kadının ilk oğlu tahta geçme hakkına sahipti (31). E-ŞER-TU, ancak hür doğmuş kadınlardan olabiliyordu. Hitit kralı Muvattalı'nın meşrû bir oğlu yoktu. Bu nedenle, bir E-ŞER-TU kadından olan oğlu Urhi-Teşup (taht adı III. Murşili) kısa bir zaman Hitit tahtını işgal etmişti (32).

Yazılı belgeler, Hitit kraliçelerinin görevleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Elimizdeki vesikalar daha çok "Büyük Hitit İmparatorluğu"nun en parlak döneminin (MÖ.1380-1250) kraliçelerini tanımamızı mümkün kılmaktadır.

Şimdi, bu parlak çağın kraliçelerini, "kurban listeleri" (33) ve kralî mühür baskılarının (34) yardımıyla tanımaya çalışalım.

27. A. Goetze, **Kleinasien**, s. 92 vd.

28. A. Goetze, **a.g.e.**, s. 94.

29. A. Goetze, **a.g.e.**, s. 94 ve n. 7.

30. H. Otten, **StBoT** 16 (1971) s. 37.

31. A. Goetze, **a.g.e.**, s. 87.

32. A.M. Darga, **a.g.e.**, s. 29.

33. Kralî Kurban Listeleri için bkz: E. Laroche, **CTH** 661 ve bibliyografya.

34. H. G. Güterbock, **SBo** I, s. 2-55 ; Beran, **HG**, s. 66-81 ; Laroche, **Ugaritica** III, s.99, 101 vd.

Hitit tarihinin en büyük şahsiyeti, hiç şüphe yoktur ki, devleti imparatorluk haline getiren Büyük Kral I. Şuppiluliuma (MÖ.1380-1335)'dir. Yukarıda sözünü ettiğimiz belgelerden öğrendiğimize göre, bu kralın üç eşi vardı (35). Bu hanımlar, Daduhepa, Hinti ve Tavananna (III) adını taşırlar. Bu hanımlardan ilk ikisi hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. Adlarından, Hurri kökenli asil kadınlar oldukları anlaşılıyor (36). Şuppiluliuma'nun sonuncu ve üçüncü karısı Tavananna (III)'nın, Ugarit sarayı güney arşivi buluntuları sayesinde, Balilli bir prenses olduğu kesin olarak bellidir (37). Şuppiluliuma ile ortak olan bu mühür baskılarında sol tarafta, kraliçenin Hitit Hiyeroglif yazısı ile genç kızlık adı bulunmaktadır. Ne yazık ki, bu adı halâ-kesin olarak-okuyamıyoruz. Güterbock, "Malniğal" okunuşunu teklif etmiştir (38). Aynı adı Boğazköy mühürlerinin birinin ortasında çivi yazısı ile buluyoruz : Ma-al-ni-gal SAL.LUGAL (SBo I 84). Bu mühürün orta alınımı çevreleyen çivi yazılı lejand'da "Kral Murşili" unvanı okunur ve bir de Ta ile başlayan bir kadın adının ilk işaret kalmıştır. A.M. Darga (39), bu adı, SAL Ta (va-na-an-na) olarak tamamlamak düşüncesindedir.

35. Kurban listelerindeki sıralar için bkz.: Otten, MDOG 83, 1952, s. 66; Otten **Die Hethitischen historischen Quellen**, s. 123-125; KUB XI, 7; KUB XXXVI, 122 Öy. 8 vd'da arka arkaya Daduhepa, Hinti, Tavananna geçiyor. Krş. **Laroche, a.g.e.**, s. 101 ve n. 6. KBO II, 15 (Dupl. KUB XXV, 14 =CTH 626)'de Öy. II,1 vd. aynı sırayı izliyoruz. KBO II, 15 Öy. II:

1 NINDA.KUR 4. RA A-NA D UTU URU A-ri-in-na

2 SA SAL Du-u-du-he-pa par-si-ia

3 I NINDA. KUR 4. RA A -NA^D UTU URU A-ri-in-na

4 SA SAL Hi-i-in-ti par-si-ia

5 I NINDA. KUR 4 . RA A- NA D UTU URU A-ri-in-na

6 SA SAL Ta-ua-an-na-an-na par-si-ia

36. A. Kammenhuber, **Die Arier im Vorderen Orient**, Heidelberg 1968, s. 42.

37. Büyük Kral I. Şuppiluliuma ile Tavananna'nın ortak mühürleri ilk defa Ugarit buluntularıyla belgelenmektedir. Bkz.: Laroche, **Ugaritica** III, s. 98-99: NA4 KISIB Ta-ua-na-an-na SAL. LUGAL.GAL DUMU. SAL LUGAL KUR KÁ. DINGIR RA KI (RS. 17.227) "Tavananna'nın mührü, Büyük Kraliçe, Babil Kralının Kızı".

38. SBo I, s. 17-18, n. 52 ve s. 46 vd.; Laroche, **a.g.e.**, s. 100.

39. A.M. Darga, **a.g.e.**, s. 30.

Boğazköy kökenli iki bulle üzerinde de bu kraliçenin adı tek başına, çivi yazısı ile yazılmış olarak görünmektedir. Böylece, söz konusu Babil Kökenli kraliçenin, müstakil mühürlerinin de varlığı belgelenmiş oluyor. A.M. Darga'ya göre (40) Hattuşaş ve Ugarit kaynaklı bu belgelerin bir arada incelenmesi şu neticeyi ortaya çıkarır: I. Şuppiluliuma'nın son meşrû eşi Tavananna, Babil kralının kızıdır. Kocası öldükten sonra tahta geçen Büyük Kral II. Murşili çağında da "Egemen Kraliçe (Tavananna)" sıfatı ve yetkileriyle saltanat sürmeye devam etmiştir. Şuppiluliuma ve Tavananna adını taşıyan belgeler, bu kralın saltanatının sonlarına tarihlenmelidir (41). Dikkati çeken diğer bir nokta, bu çiftin ortak mühür baskılarının Ugarit kralı Niqmadu ile yapılan bir antlaşmanın şartlarını bildiren tabletin tam ortasında görülmesidir. Bu mühür baskısında Tavananna adının varlığı, kraliçenin "egemenliğini" ve "saltanata ortak olduğunu" belirgin bir şekilde bir kere daha ortaya koymaktadır. Böylece bu antlaşmayı, Şuppiluliuma'nın iktidarının sonlarına (MÖ.1345'lerden sonraya) tarihlemek yanlış olmayacaktır. Şuppiluliuma'dan sonra tahta geçen oğlu II. Murşili devrine tarihlenen bir vesikada, hiç de iyi karakterli olmayan bu Babilli prensesin sebep olduğu pekçok olay ayrıntıları ile anlatılmaktadır (42). KUB XIV, 4 numaralı metinden öğrenildiğine göre, kraliçelik yetkilerini bir silah olarak kullanan Tavananna (III), II. Murşili'nin iktidarı döneminde, büyük geçimsizliklere ve kral ailesi içinde nifaklara sebep olmuştu. II. Murşili, egemen kraliçeye karşı türlü kötü ithamlarda bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, adı geçen kraliçe, ölen kocası I. Şuppiluliuma'nın tapınaklara tahsis ettiği adak eşyası ve hediyeleri geri alıp, başka yerlere vermişti. Kralın arkasından haraç alarak yolsuz hareketler yapmıştı. Karkamış ve Aştata şehirlerini haraca bağlamıştı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, II. Murşili'nin karısını büyü ile lânetlemiş ve bu yoldan ölümüne sebep olmuştu. Murşili'nin dilinin tutukluğundan da yine bu Tavananna sorumlu idi. Yaptığı ve sebep olduğu bu kötülükler karşısında Murşili ona karşı bir dava açmıştı. Neticede,

40. A.M. Darga, *a.g.e.*, s. 31

41. Laroche, *a.g.e.*, s. 99-100.

42. Bkz : CTH 70 = KUB XIV, 4 ve bibl.

artık yaşlanmış olan bu kötü kalpli "Egemen Kraliçe", kraliçelik tahtından indirilmeye mahkûm edilmişti (43).

Görülüyor ki, büyük yetkilere sahip olsa bile, Hitit kraliçeleri, davalar aleyhlerine neticelendiği zaman, kanunların verdiği imkânlar çerçevesinde hak ettikleri cezaya çarptırılıyorlardı.

Şuppiluliuma'dan sonra iktidara gelen II. Murşili dönemine ait çok sayıda çivi yazılı belge mevcut olmasına rağmen, bu belgelerden adı geçen Hitit kralının eşleri hakkında yeterince bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, Boğazköy kaynaklı bazı mühürlerde, Murşili kralı adı ile ortak kraliçe adlarına rastlıyoruz (44).

Bu mühür baskılarının bir kısmında II. Murşili, yukarıda sözünü ettiğimiz kraliçe Tavananna ile görülür (45). Bu mühürler, saltanatının ilk dönemine aittir. Diğer bir grup mühürde bu kral, "Kraliçe Tanuhepa" adı ile beraberdir (46). Bir mühür baskısında da "Ga-şu-la-vi" olarak okunan bir kadın adı ile görülür (47). Tanuhepa adı, Murşili'den başka iki kral adı ile daha görünmektedir ki, bu krallardan biri Muvattalı (48), diğeri ise Muvattalı'nın oğlu Urhi-Teşup'dur (49).

Görülüyor ki, adı geçen kraliçe, hem II. Murşili, hem Muvattalı, hem de Urhi-Teşup zamanlarını yaşamıştır. Bize öyle geliyor ki, Tanuhepa, II Murşili'nin ilk eşi değildir. Kral, "Egemen Kraliçe" mevkiinde bulunan babasının sonuncu eşi Tavananna (III)'yı

43. A Goetze, *Kleinasien*, s. 93; F. Kinal, *Bulleten XX* (1956), s. 363; H.ten Cate, *Mursilis II*, s. 20-26.

44. Bkz.: SBo I no. 24-27 = Beran, H.G, s. 74-75.

45. Bkz.: SBo I no. 30-35 = Beran, HG, Lev. X, 213 a-c, 214 a-b, 215, 216, 219, A.G.E., Lev. X, 213 b, 214 a-b ve 215'deki mühürlerin çivi yazılı lejandlarında belirgin olarak NA4 KISIB SAL Ta-ua-na-an-na işaretleri görülüyor.

46 SBo I no. 24-29 =Beran, HG, Lev. X, 221-224.

47 A.g.e. no. 37=Beran, HG, Lev. X,220.

48 Bkz.: SBo I no. 42.

49 A.g.e., no. 43,44 = Beran, HG, Lev. XI, 226,227 a-b.

bir mahkeme neticesinde bertaraf ettikten sonra, önce "Ga-şu-la-vi" isimli kadınla evlenmiş, daha sonra ise, ikinci eş olarak, belki de iktidarının sonlarında, genç bir prenses olan Tanuhepa'yı almıştır. Tanuhepa da, kralın ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Muvattali zamanında "Tavananna olarak görevini sürdürdüğü gibi, Muvattali'den sonra iktidara gelen Urhi-Teşup'un kısa süren saltanatı döneminde de aynı mevkiyi işgal etmişti. Şunu da hemen belirtelim ki, Gaşulavi adlı kraliçe, büyük bir ihtimalle, Tavananna (III)'nın büyükler yaparak ölümüne sebep olduğu kadındı.

Hitit kraliçelerinin en ilgi çekicisi ve şahsiyeti en kuvvetli olanı, çağının belgelerinde sık sık adı geçen, Büyük Kral III. Hattuşili'nin eşi, Büyük Kraliçe Puduhepa'dır. Bu kraliçeye ait birçok mektup, adak ve vakıf vesikaları mevcuttur. Bunlardan başka, Fıraktın kabartması üzerinde ve bazı mühürlerde kocası ile birlikte adına rastlanmaktadır. Esasen bu devre ait pekçok resmî vesikalarda da Puduhepa'nın adı daima III. Hattuşili ile beraber geçmektedir (50). Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Lavazantia şehri baş rahibi Pentipşarri'nin kızı olan Puduhepa, memleket dahilinde birçok hayır işleri yapmaktadır. Lelvani (50/a) kültüne tahsis ettiği ailelerin listesini veren bir tableten öğrendiğimize göre, kraliçe bir kızı kocaya vermekte, küçük çocukları eniştelерinin yanına çıraklığa koymakta, öksüzleri himaye etmektedir (51). Diğer bir vesika ile de onun III. Hattuşili ile beraber Şahurunuva isimli kölelerine azatlık imtiyazı verdiğini öğreniyoruz. bütün bu iyiliklerine karşılık olarak da Haşmetmaabı III. hattuşili için "altın, gümüş seneler, altın, gümüş aylar ve altın, gümüş günler" dilemektedir. Bir başka tabletin alt yazısına göre (52), Kraliçe Puduhepa, baş kâtibe, Kizzuvatna tabletlerini toplamak görevini vermiştir.

Diğer taraftan Kraliçe Puduhepa, memleketin dış politikasında da kendisine düşen vazifeleri yerine getirmiştir. 16 sene

50. A Goetze, *Kleinasien*, s. 88.

50. Lelvani, Yeraltı-Cehennem tanrıçasıdır.

51. F. Kınal, Eski Anadolu'da Kadının Mevki, *Bellefen* XX, 1956, s. 364.

52. K. Balkan, ABOT I, 1 ve 2.

kadar belli aralıklarla devam eden Mısır-Hitit savaşlarından sonra III. Hattuşili zamanında barış yapılıncaya, Puduhepa da Mısır kraliçesine bir tebrik mektubu yazmıştır (53). Mısır firavunu II. Ramses'ten III. Hattuşili'ye 26, Puduhepa'ya ise 13 mektup gönderilmiştir. Bu mektuplar, Hitit kraliçesinin siyasî platformdaki bağımsız meviini ve oynadığı etkin rolü, açık ve net bir biçimde ortaya koymaktadır. Gerçekten, mektupların muhtevassından anlaşıldığı kadarıyla, Mısır firavunu, Hitit kraliçesini Hitit Büyük Kralı ile aynı seviyede görmektedir. Belki de bu durum, o çağın devletler hukukunun gerektirdiği politik kurallardan biriydi (54). Söz konusu mektupların üslubu, özel bir karektere sahiptir. Bu mektuplarda, uzun nezaket formüllerine geniş yer ayrılmıştır. Bu mektuplardan birinde II. Ramses, Puduhepa'ya "kız kardeşim" diye hitabederek, Mısır ülkesinin refahından, kendi sağlık ve afiyetinden söz eder. Sonra da Hitit kraliçesine, sahip olduğu tüm iyiliklere onun da sahip olması dileğinde bulunur. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından, bu mektubun Türkçe tercümesini aşağıda veriyoruz:

"Amon'un sevgilisi, güneşin oğlu, Mısır Kralı, Büyük Kral Ramses şöyle der :

Hatti ülkesinin Kraliçesi, Büyük Kraliçe Puduhepa'ya söyle :
İşte ben, kardeşin, iyiyim. Evlerim, oğullarım, ordularım, atlarım, arabalarım iyidirler. Ülkemde büyük ölçüde iyilik vardır.

Sen kız kardeşim, iyi olasın! Evlerin, oğulların, orduların, atların, arabaların iyi olsunlar! Soyluların iyi olsunlar!. Ülkende büyük ölçüde iyilik olsun!

Kız kardeşime şöyle söyle :

İşte habercilerim, kız kardeşimin habercileri ile birlikte bana geldiler. Onlar bana kardeşimin, Hatti Ülkesinin Kralı, Büyük Kralın iyiliğini bildirdiler.

53 E. Edel, "Die Rolle der Königin in der aegyptisch-hethitischen Korrespondenz von Boğazköy" *IF*, LX/1(1949), s. 75.

54 A. M. Darga, a.g.e., s. 42

Onlar bana kız kardeşimin iyiliğini, kız kardeşimin oğullarını iyiliğini, ülkelerinizin iyiliğini bildirdiler.

Kardeşimin, kız kardeşimin ve ülkelerinizin iyilik haberlerini alınca, çok sevindim ve şöyle dedim:

"Çok şükür iyidirler ! "

Kız kardeşimin bana gönderdiği mektubu gördüm ve Hatti Ülkesinin Büyük Kraliçesi kız kardeşimin pek güzel bir biçimde yazdığı konuları işittim.

Kız kardeşime şöyle söyle :

Kardeşim, Hatti ülkesinin Kralı, Büyük Kral bana şöyle yazdı : "Kızımın başına iyi kokulu yağı dökecek kimseleri gönder! Onlar onu Mısır Kralının, Büyük Kral'ın evine götürsünler!"

İşte, kardeşim bana böyle yazdı, kardeşimin bana bildirdiği bu karar çok ve pek çok güzeldir.

Mısır'ın Tanrıları ile Hatti'nin Tanrıları iki büyük ülkeyi ebediyen bir ülke olarak birleştirmek için bizi bu karara sevk ettiler."

Bu mektubun son kısımları, ne yazık ki, anlaşılamiyacak derece haraptır.

Puduhepa'nın birçok mektuplarının varlığı yanında, Mısır kraliçelerinin Hitit diplomatik yazışmasında aldıkları yer, son derece önemsizdir. Mısır kraliçelerinden Tutankamon'un genç yaşta dul kalan eşi Kraliçe Dahamunzu'nun, I Şuppiluliuma'ya yolladığı ve oğullarından biri ile evlenmek istediğini açıklayan mektubu (55) ise bir istisna olarak kabul edilmelidir.

Puduhepa, ikisi erkek ikisi de kız olmak üzere dört çocuk annesidir. Oğullarından biri, daha sonra Hitit tahtına geçecek olan IV. Tuthalya, diğeri ise Nerikkaili'dir. Kızları ise Gaşşulaviya ve Manefrure (56) adlarını taşımaktadır.

55. KBO V, 6. Bu mektup için bkz. : H.G. Güterbock, "The deeds of Suppiluliuma as told by his son Mursili II", **JCS** x/2, 1956, s. 94.

56. Manefrure, Mısır orijinli vesikalardaki adıdır. Hititçe adını bilmiyoruz.

Puduhepa, diplomatik sahadaki etkinliğini çocukları üzerinde göstermiş ve herbirini bir komşu ülkenin prensi ya da prensesi ile evlendirmiştir. Örneğin, Nerikkaili isimli oğluna Amurru Kralı Penteşina'nın kızını almıştır. Kızlarından Gaşşulaviya'yı ise Amurru kralı Penteşina ile kraliçe olmak şartıyla evlendirmiştir. Mısır kaynaklarında Manefrure ismi ile geçen öteki kızlarını ise, Mısırla yapılan barış antlaşmasını daha da kuvvetlendirmek için, iktidarının 34. yılında firavun II. Ramses'e gelin olarak göndermişlerdir.

Puduhepa, kocası III. Hattuşili'nin ölümünden sonra da "Tavananna" olarak hüküm sürmeye devam etmiştir. Gerçekten, babasının yerine tahta geçen IV. Tuthalya, henüz devlet işlerini yürütebilecek yaşta değildi. Bu yüzden, annesi Büyük Kraliçe Puduhepa, bir süre, kral naibi olarak devleti başarıyla idare etmiş, daha sonra görevi oğluna devretmiştir.

Hitit imparatorluğu'nun son kralları olarak kabul edilen IV. Tuthalya, III. Arnuvanda ve II. Şuppiluliuma'nın eşleri olan Hitit kraliçeleri hakkında ise ne yazık ki, hiçbir şey bilmiyoruz.

Yazılı belgeler ışığında, Hitit kraliçeleri hakkında yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerin genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, aşağıdaki sonuçları elde ederiz:

1. Haştayar'ın çıkarmış olduğu huzursuzluk bir tarafa bırakılacak olursa, Eski ve Orta Hitit Devletleri zamanında kraliçelerin siyasî platformda fazla bir etkinlikleri görülmez.

2. II. Tuthalya ile başladığı kabul edilen ve II. Şuppiluliuma ile de sona eren Yeni Hitit Devleti zamanında ise kraliçelerin, gerek siyasî, gerek dinî ve gerekse diğer konulardaki etkinliklerinin arttığı görülür.

3. Eski Önasya'nın hiç bir devletinde kraliçeler, Hitit kraliçelerinin sahip olduğu hak ve yetkilere sahip olamamışlardır.

ADLARI BİLİNEREN HITİT KRALİÇELERİNİN KRONOLOJİK TABLOSU

Kralın adı	Kraliçeleri
Labarna (=I. Hattuşili)(MÖ.ca.1600)	Tavananna (I) Kadduşı Haştayar?
I. Murşili (MÖ.1550)	Kali
I. Hantili	Harapşili
Ammunaş	Tavananna (II)
Telepinuş (MÖ.1500)	İştaparıaş
Alluwamna	Harapşeki
II. Zıdanza	İyaya
II. Huzzia	Şummiri
II. Tuthalya (MÖ.1450-1400)	Nikalmatı
I. Arnuvanda (MÖ.1400-1380)	Aşmunikal
I. Şuppiluluma (MÖ.1380-1335)	Daduhepa Hinti Tavenanna (III)
II. Murşili (MÖ.1335-1300)	Gaşulavi Tanuhepa
III. Hattuşili (MÖ.1285-1250)	Puduhepa

